

УДК 330.341.4

МЕХАНІЗМИ СТРУКТУРНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

ЧАЙКА Ю., викладач Українського державного хіміко-технологічного університету (м. Дніпропетровськ)

Стабільність розвитку національної економіки значною мірою залежить від ступеня розвиненості та ефективності її структури. Структура економіки України, незважаючи на довготривалі структурні реформи, й досі має низку недоліків і потребує вдосконалення.

© Чайка Ю., 2011

Структурні особливості економіки України, шляхи та перспективи її подальшого розвитку досліджуються в роботах відомих вітчизняних науковців, зокрема їх висвітлювали О. Амоша, С. Біла, В. Геєць, С. Єрохін, Б. Кваснюк, І. Крючкова, О. Осауленко, А. Чухно [1–8] та ін. Оскільки ефективність структурних реформ багато в чому залежить від способу їх здійснення, механізм розвитку структури економіки України потребує подальшого системного дослідження.

Роботи із цієї тематики характеризуються значними теоретико-методологічними розбіжностями. С. Дорогунцов та О. Горська розглядають механізм структурних трансформацій як зважене поєднання прямого державного регулювання модернізації економіки шляхом міжгалузевого і внутрішньогалузевого розподілу ресурсів, розробки регіональних програм розвитку на базі місцевого ресурсного потенціалу і управління перебудовою шляхом організації, фінансування і стимулювання науково-технічних досліджень, середньо- і довгострокового прогнозування [9, с. 11]. Механізм структурних зрушень із позицій традиційних факторів економічного розвитку розглядає Б. Кваснюк [5, с. 21]. В. Коломойцев ототожнює механізм реалізації структурних змін із регулюванням інвестиційних ресурсів [10, с. 286]. Авторський колектив О. Романової та М. Філатової розглядає механізм структурної перебудови як сукупність організаційно-економічних відносин, що забезпечують формування нового типу галузевої структури промисловості [11, с. 67]. У роботі О. Красильникова механізм структурних зрушень постає як взаємодія елементів економічної структури, як механізм узгодження зрушень у структурі виробництва, розподілу, обміну та споживання зі зрушеннями в структурі потреб [12, с. 73]. Механізм структурних перетворень як процес порушення та відновлення трьох рівнів рівноваги представлено в роботі В. Жигінаса [13, с. 57–59].

Відмінності, виявлені при розкритті змісту структурного механізму, актуалізують удосконалення його змістовних характеристик. Оскільки економіка України – складна економічна система макроекономічного рівня, доцільно дослідити теоретичні аспекти механізму розвитку структури економічної системи та на їх основі охарактеризувати механізм розвитку структури національної економіки України, що і є метою статті.

Виявити та обґрунтувати теоретико-методологічні орієнтири аналізу механізму розвитку економічної системи дозволило дослідження більш загальної категорії "економічний механізм". Етимологічний і філософський зміст поняття "механізм" [14, с. 355; 15, с. 266], роботи сучасних дослідників [16; 17] надали можливість представити економічний механізм як спосіб здійснення певного виду діяльності, як систему, сукупність елементів та взаємозв'язків між ними, що забезпечують її розвиток внаслідок певних причинно-наслідкових зв'язків. Це дозволяє враховувати об'єктивні, організаційні закономірності економіки, периферійні сили та стихійні механізми.

Детальніше зміст економічного механізму розкриває класифікація економічних механізмів (табл. 1). В її основу покладені розробки Анрі Кульмана, який характеризує економічні механізми за природою вихідного явища та поділяє їх на відкриті й закриті [18]. Для виявлення нових особливостей економічних механізмів класифікація доповнена критеріями 4–6.

За кількістю охоплених об'єктів доцільно виокремити механізми мікрорівня (характеризують спосіб існування підприємств і домашніх господарств), механізми мезорівня (відображають особливості функціонування окремих галузей і підсистем національної економіки), механізми макрорівня (механізми дії економік окремих країн) і механізми мегарівня (притаманні загальносвітовій економіці).

Таблиця 1

Класифікація економічних механізмів

Критерії класифікації	Види економічних механізмів
1. Природа вихідного явища або кінцевий результат	- ринковий; - господарський; - циклічного розвитку; - фінансовий; - валютний; - структурний та ін.
2. Ступінь відкритості	- закритого типу; - відкритого типу
3. Можливість кількісної оцінки	- мають кількісний вираз; - кількісно не розраховуються
4. Кількість охоплених об'єктів	- мікрорівня; - мезорівня; - макрорівня; - мегарівня
5. Характер організації	- самоорганізації; - свідомої організації (управління)
6. Характер динаміки	- функціонування; - розвитку

За характером організації можна виокремити механізми самоорганізації та зовнішньої організації або управління. Механізми самоорганізації системи дозволяють системі самій виступати джерелом організаційних процесів, самостійно перетворювати власну конструкцію, способи її функціонування та розвитку. Перш за все, це механізми позитивних і негативних зворотних зв'язків, адаптаційні та біфуркаційні механізми. Оскільки розвиток економічних систем, на відміну від стихійного розвитку природних систем, може управлятися та коригуватися людьми, важливо дослідити механізми свідомої організації, або зовнішнього управління. Для цього метою рекомендується використовувати механізми управління, які відображають спосіб взаємодії елементів управління та його функціонування.

За характером динаміки доцільно розділити механізми функціонування та розвитку. Механізм функціонування організаційних систем можна представити як набір правил, цілей, критеріїв, функцій, положень, що регламентують функціонування системи та її окремих елементів. Функціонування системи характеризує цілеорієнтовану поведінку, відображає відносно статичний стан системи, а також економічні процеси у межах незмінних характеристик. Механізм розвитку системи – багатовекторне поняття, яке залежно від цілей аналізу може бути представлене різними варіантами. Згідно зі структурним підходом, це спосіб змін елементів системи та зв'язків між ними, що відображають зникнення старих і появу нових рис, властивостей та відносин.

Охарактеризувати структурні особливості механізму розвитку економічної системи дозволяє одночасне використання системного та синергетичного підходів. Системний підхід надає можливість представити структуру економіки та механізм її розвитку як систему, що формується з окремих відносно самостійних елементів, взаємодія яких між собою зумовлює виникнення загальних якостей та властивостей цілісної органічної єдності, не притаманних його окремим елементам [19]. Механізм розвитку системи відповідно до принципів системного підходу та традиційної економіки постає як послідовний процес, що складається з чотирьох стадій розвитку: виникнення, становлення, зрілості та перетворення. Стадія перетворення може виступати як кінцевий етап розвитку системи, відображаючи припинення її існування, загибель, а може характеризувати перехід системи з однієї стадії розвитку до іншої, який відбувається під впливом внутрішніх та зовнішніх причин [20].

Принципи синергетичного підходу надають можливість виявити універсальні закономірності самоорганізації та спонтанного порядкування систем. Синергетичний підхід дозволяє представити механізм розвитку системи як перехід від одного стану динамічної рівноваги – гомеостазу до іншого, який відбувається в результаті змін у самій системі, у навколишньому середовищі, як наслідок дії механізмів позитивного та негативного зв'язку, а також механізмів адаптації та біфуркації [21; 22].

Аналіз механізму розвитку структури економічної системи, відповідно до методології синергетичного та системного підходів, дозволив представити його у вигляді багатоаспектного процесу, який доцільно досліджувати як сукупність:

- взаємопов'язаних елементів, до яких належать суб'єкти, об'єкти та відносини між ними виникають;
- послідовних дій та явищ, що характеризують закономірності, причино-наслідкові зв'язки, рушійні сили та фактори об'єкта дослідження;

- статичних і динамічних процесів, що відображають механізм функціонування і розвитку структури економічної системи;
- об'єктивних, незалежних від зовнішнього керування механізмів і державного регулювання структури економічної системи.

Визначені особливості механізму розвитку структури економічної системи дозволили виділити його основні складові (рис. 1). Механізм розвитку структури економічної системи представлено як взаємодію механізму самоорганізаційного розвитку структури економічної системи та механізму її державного регулювання.

Рис. 1. Основні підсистеми механізму розвитку структури економічної системи

Механізм самоорганізаційного розвитку структури економічної системи є циклічною послідовністю дій механізмів її функціонування та трансформації. Механізм функціонування структури економічної системи характеризує відносно статичну структуру системи, відображає становлення та зрілість її елементів і зв'язків, які відбуваються за умови незмінних цілей, внутрішніх і зовнішніх факторів. Механізм структурних трансформацій відображає виникнення нових, руйнацію та перетворення вже існуючих елементів і зв'язків системи, що формують її нову якість внаслідок змін цілей і зовнішніх факторів.

Проаналізувати підсистеми механізму розвитку структури економічної системи більш детально дозволяє алгоритм його дослідження (рис. 2).

За цим алгоритмом аналіз механізму розвитку структури економічної системи складається з трьох основних етапів.

Перший – дослідження механізму функціонування структури економічної системи, в межах якого визначаються: елементи та зв'язки, що складають конструкцію механізму функціонування економіки; основне протиріччя, яке виникає між суб'єктами та об'єктами такого механізму; ціль, досягнення якої дозволяє вирішити встановлене протиріччя, та критерії оцінки її досягнення; фактори, що характеризують вплив зовнішнього середовища на функціонування механізму; функції, тобто ті властивості механізму, що забезпечують досягнення поставлених цілей у заданих умовах.

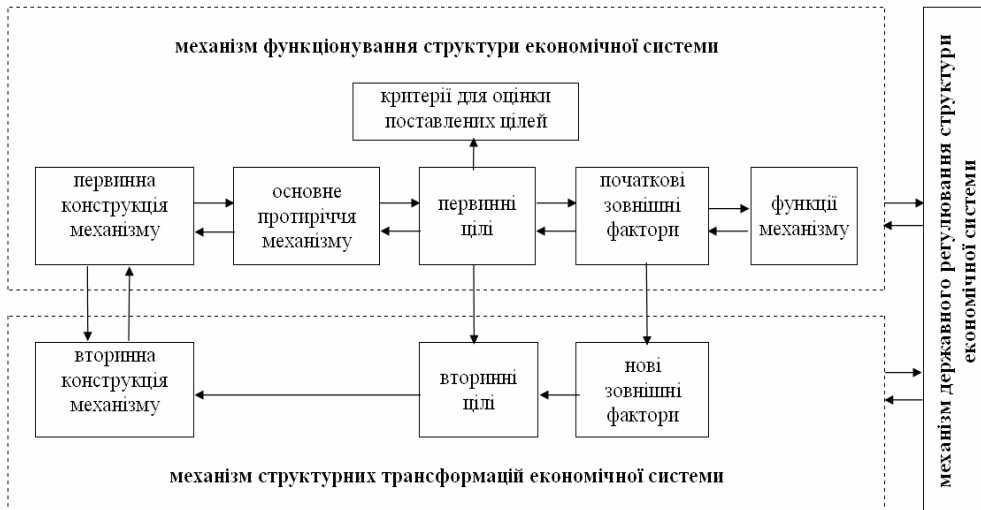

Рис. 2. Алгоритм дослідження механізму розвитку структури економічної системи

Другий – дослідження механізму структурних трансформацій, у рамках якого аналізуються: зміни у факторах зовнішнього впливу; зміни цілей, що стоять перед механізмом функціонування структури економіки; зміни елементів, зв'язків, які складають конструкцію структурного механізму.

Третій – дослідження взаємозв'язків самоорганізаційної складової механізму розвитку структури економічної системи та механізму державного регулювання структури економіки, яке передбачає виявлення: основних елементів механізму державного регулювання економічної структури; можливих напрямів взаємодії самоорганізаційного механізму розвитку структури національної економіки та механізмів державного регулювання структурних змін.

Запропоновані вдосконалення теоретичних основ дослідження механізму розвитку структури економічної системи дозволили проаналізувати структурні особливості економіки України й отримати наведені нижче результати.

Характеристика механізму розвитку структури економіки України за запропонованою класифікацією надала можливість виявити його особливості й досліджувати як:

- механізм відкритого типу – зміни структури національної економіки є результатом і водночас одним із найважливіших факторів економічного розвитку, адже структурний механізм, з одного боку, змінюється під впливом циклічного, господарського, ринкового механізмів, а з іншого – впливає на їхню дію;
- механізм, що визначається кількісними характеристиками, адже сучасні економіко-статистичні методи дозволяють оцінити вихідні макроструктурні пропорції та їх зміни;
- механізм макроекономічного рівня, у зв'язку з тим, що економіка України є складною макроекономічною системою;

- механізм, що має самоорганізовану складову та додатково керується державою;
- механізм розвитку економічної системи, який демонструє зміни елементів і зв'язків між ними, зникнення старих і появу нових рис, властивостей та відносин, складовою якого є механізм функціонування національної економіки, що відображає особливості структури економіки в рамках незмінних характеристик.

Аналіз підсистем та елементів механізму розвитку структури національної економіки України згідно з алгоритмом, представленим на *рис. 2*, дозволив отримати певні результати.

По-перше, у рамках дослідження конструкції механізму функціонування структури вітчизняної економіки були охарактеризовані його об'єкт, суб'єкти та зв'язки, що між ними виникають. Об'єктом дослідження визначена структура національної економіки України. Вона представлена, як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих восьми типів структур. Галузева, секторна, регіональна структура представляють пропорції агрегованих суб'єктів національної економіки – таких, як галузі, сектори та регіони, які одночасно є й суб'єктами механізму. Соціально-економічна, організаційно-економічна та технологічна структури відображають відповідні відносини, що виникають між суб'єктами економіки. Відтворювальна структура характеризує участь визначених суб'єктів національної економіки у відтворювальному процесі. Зовнішньоекономічна структура демонструє відносини національної економіки з економічними системами інших країн.

Взаємозв'язки, що виникають між названими типами структур, характеризують щонайменше 56 видів структур, які розкривають пропорції одного з типів структур у пропорціях інших. Наприклад, залежність галузевих пропорцій від особливостей секторної, регіональної, відтворювальної, соціально-економічної, організаційно-економічної, технологічної, зовнішньоекономічної структур демонструють види галузевої структури секторів, регіонів, за стадіями відтворення, форм власності, організаційно-правових форм, науково-технологічного розвитку та зовнішньоекономічних операцій. Аналіз визначених видів галузевої структури дозволив провести комплексний багатоаспектний аналіз галузевих пропорцій економіки України, розрахувати та оцінити структурні коефіцієнти ефективності основних видів економічної діяльності [23].

По-друге, основним протиріччям, яке характеризує спосіб функціонування структури національної економіки України, визначено суперечності між потребами, інтересами суспільства та здатністю виробництва їх задовольнити. Це протиріччя є рушійною силою структурних змін або фактором структурних змін першого рівня і залежить від рівня розвитку технологічного способу виробництва та економічних відносин (*рис. 3*).

Інтенсивність структурних змін прискорюється або зменшується під впливом факторів другого рівня – таких, як науково-технічний прогрес, циклічність економічного розвитку, поділ праці, міжнародна економічна інтеграція, економічна нерівномірність розвитку регіонів, структури зовнішнього середовища (політичні, інституціональні, ментальні та ін.). Вони впливають на структуру національної економіки безпосередньо або діють на наведені вище рушійні сили. Державне регулювання структурних змін пропонується розглядати як зовнішній фактор третього рівня, який має можливість змінювати структуру національної економіки через регулювання активності названих вище факторів або безпосереднє вдосконалення структурних змін.

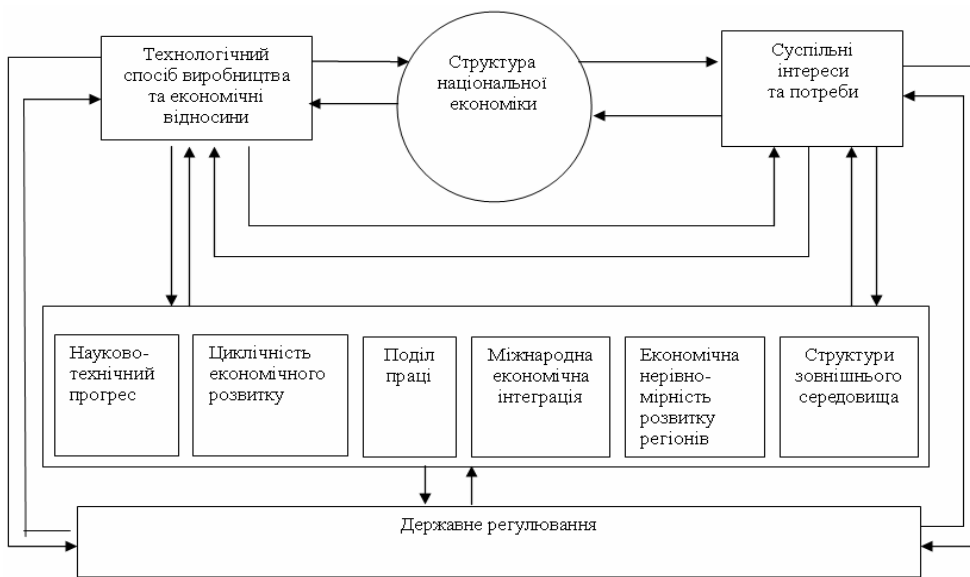

Рис. 3. Рушійні сили та фактори структурних змін

Між визначеними факторами та структурою національної економіки виявлені двосторонні зв'язки. З одного боку, економічна структура змінюється під впливом розглянутих факторів, з іншого – сама впливає на їхній розвиток. Велика кількість двохсторонніх зв'язків виникає між усіма розглянутими факторами в межах кожного рівня та між ними.

По-третє, структура національної економіки України повинна забезпечувати досягнення цілей, що відповідають сучасним тенденціям сталого розвитку економіки. Їх можна об'єднати в три групи: цілі економічного, соціального та екологічного напрямів. Економічний вимір сталого розвитку передбачає зростання добробуту членів суспільства, ліквідацію бідності, підвищення ефективності виробництва, збалансований розвиток країни.

Про ступінь досягнення поставлених цілей дозволяє судити порівняльний аналіз макроекономічних пропорцій вітчизняної економіки з аналогічними показниками розвинених країн, економіка яких є ефективною та соціально орієнтованою або має відносно оптимальні пропорції, що були виявлені в ході досліджень. Для цього розроблено методичні підходи багатокритеріальної порівняльної оцінки, що передбачають нормалізацію показників, розрахунки коефіцієнтів вагомості та інтегральних показників:

$$Z_i = \sum_{j=1}^m b_{ij} P_{ij},$$

де Z_i – інтегральний показник оцінки оптимальності i -го типу структури економіки;

b_{ij} – коефіцієнти вагомості, що визначають ступінь внеску j -го показника в інтегральний індекс i -го типу структури економіки;

P_{ij} – нормалізовані значення j -их показників i -го типу структури;

$$P_{ij} = \frac{x_{ij}}{x_{ij, st}},$$

де x_{ij} – фактичні дані j -го показника i -го типу структури економіки;

$x_{ij, st}$ – нормативні (найкращі у світі або планові) значення j -го показника i -го типу структури.

По-четверте, визначені загальні цілі розвитку обумовили основні функції механізму функціонування структури економіки України:

- забезпечення таких макроекономічних пропорцій, що надають можливість досягнення цілей, за умови дії певних зовнішніх і внутрішніх факторів;
- вирішення основного протиріччя функціонування економіки між потребами суспільства та здатністю виробництва їх задовольнити;
- вдосконалення форм господарювання, технологічних способів, організаційних форм виробництва, що забезпечить загальний розвиток економіки.

Зміни умов функціонування національної економіки або цілей її розвитку спричиняють трансформацію основних макроекономічних пропорцій, що приводить до зміни конструкції механізму функціонування економічної структури.

По-п'яте, аналіз загальносвітових структурних трансформацій та особливостей структурних змін економіки України дозволив виявити певні закономірності, що характеризують механізм структурних трансформацій:

- структурні зміни – це об'єктивні та немінучі процеси, що відбуваються постійно в окремих регіонах, країнах, у світовому господарстві взагалі, незалежно від рівня розвитку виробництва або відносин;

- незважаючи на постійний характер, структурні зміни виникають досить нерівномірно, а показники інтенсивності структурних змін свідчать про їх хвилеподібність;
- дослідження циклічного розвитку економіки та змін його структурних особливостей надають підстави для гіпотези про наявність малих, середніх і довгих структурних циклів тривалістю 4–6, 7–11 та 40–60 років відповідно;
- кожному із трьох рівнів рівноваги М. Кондратьєва відповідають відносно оптимальні пропорції структури економіки, що дозволяє представити розвиток економіки не тільки як рух від однієї рівноваги до іншої, а ще й як рух від однієї відносно оптимальної структури економіки до більш досконалої;
- оптимальність економічної структури – відносне поняття, воно свідчить про її відповідність цілям та умовам функціонування економіки на певному етапі розвитку;
- оптимальність структури першого рівня встановлюється впродовж відносно короткого періоду, коли оптимальні пропорції визначаються у результаті незначних структурних зрушень і забезпечують рівноважний стан галузей виробництва товарів народного споживання;
- оптимальність структури другого рівня встановлюється впродовж більш тривалого періоду, внаслідок радикальніших структурних змін, у результаті яких формується рівновага на ринках галузей, що виробляють товари народного споживання і засоби виробництва;
- оптимальні пропорції третього рівня характеризують загальну рівновагу економіки, що передбачає встановлення нових макроекономічних пропорцій внаслідок структурної і технологічної революцій, які відбуваються в ході розповсюдження нового технологічного укладу;
- відхилення від визначених трьох рівнів рівноваги та порушення відповідних їм оптимальних пропорцій за відсутності державного регулювання здійснюється під впливом механізмів ціноутворення, конкуренції, нагромадження та переливу капіталу;
- підвищення ефективності визначених механізмів самоорганізаційного розвитку економіки, а також координування впливу факторів структурних змін – це завдання державного регулювання економічної структури.

Запропоновані теоретичні аспекти дослідження механізму розвитку структури економічної системи, дозволили виявити його основні підсистеми та елементи, розробити алгоритм дослідження. Їх використання надало можливість визначити основні типи структури національної економіки України, дослідити їх взаємозв'язки, виявити ру-

шійні сили, фактори, закономірності структурних змін, охарактеризувати загальні цілі функціонування вітчизняної економіки, розробити методику оцінки їх досягнення, визначити функції механізму.

Розвиток структури національної економіки представлено як рух від однієї відносно оптимальної структури економіки до іншої, який відбувається завдяки дії ринкових механізмів ціноутворення, конкуренції, нагромадженню та переливу капіталу. Коли ринкові механізми не забезпечують формування макроекономічних пропорцій, що відповідають сучасним цілям функціонування економіки, самоорганізаційний механізм розвитку структури економіки доцільно доповнити заходами державного регулювання.

За умов відносно стабільного розвитку економіки державне регулювання структурних змін може здійснюватися в рамках загальної системи державних заходів регулювання економічних процесів, таких її напрямів, як промислова, регіональна, інноваційна, інвестиційна, приватизаційна, антимонопольна, соціальна, зовнішньоекономічна політика, в межах яких відбуватиметься опосередковане регулювання макроекономічних пропорцій вітчизняної економіки. У складних умовах кризи або трансформації економіки структурна політика повинна посісти домінуючі позиції роль і скоординувати діяльність усіх напрямів економічної політики, що впливають на структурні зміни, на єдиній концептуальній основі. Урахування структурних особливостей самоорганізації вітчизняної економіки дозволить у період високих темпів структурних змін обмежити державне втручання корекцією напрямів структурного руху, а в періоди спаду інтенсивності структурних змін – проводити політику їх прискорення. Розробка шляхів і методів державного регулювання структурних змін є подальшим напрямом дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Амоша О.* Промислова політика України: концептуальні орієнтири на середньострокову перспективу / О. Амоша, В. Вишневський, Л. Збарзська // *Економіка України*. — 2009. — № 11. — С. 4–13.
2. *Біла С.* Структурна політика в системі державного регулювання трансформаційної економіки / С. Біла. — К. : Вид-во УАДА, 2001. — 408 с.
3. *Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку* / за ред. В. М. Гейця. — К. : Ін-т прогноз. : Фенікс. — 2003. — 1008 с.
4. *Єрохін С. А.* Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) / С. А. Єрохін. — К. : Світ знань, 2002. — 528 с.
5. *Кваснюк Б.* Структурна перебудова економіки та її ресурси / Б. Кваснюк // *Економіка України*. — 2003. — № 11. — С. 18–28.

6. *Крючкова І. В.* Структурні чинники розвитку економіки України / І. В. Крючкова. — К. : Наук. думка, 2004. — 317 с.
7. *Осауленко О. Г.* Державна структурна політика та забезпечення стійкого економічного зростання / О. Г. Осауленко. — К., 2001. — 92 с.
8. *Чухно А. А.* Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення / А. А. Чухно. — К. : Логос, 2003. — 631 с.
9. *Дорогунцов С.* Трансформація структури економіки: теорія і практика / С. Дорогунцов, Е. Горская // Економіка України. — 1998. — № 1. — С. 4–11.
10. *Коломойцев В.* Структурна трансформація промислового комплексу України. — К. : Укр. Енциклопедія, 1997. — 300 с.
11. *Романова О. А.* Формирование механизма государственного регулирования структурной перестройки : методологический аспект / О. А. Романова, М. Г. Филатова. — Екатеринбург : УроРАН, 1997. — 67 с.
12. *Красильников О. Ю.* Структурные сдвиги в экономике современной России / О. Ю. Красильников. — Саратов : Науч. кн., 2000. — 183 с.
13. *Жигінас В.* Теоретичні засади структурування економіки та закономірності структурних змін у сучасних умовах / В. Жигінас // Вісн. Київ. нац. торг. екон. ун-ту. — 2007. — № 1. — С. 52–63.
14. *Економічна енциклопедія : У 3 т. Т. 2 / відп. ред. С. К. Мочерний.* — К. : Вид. центр "Академія", 2001. — С. 848.
15. *Философский энциклопедический словарь.* — М. : ИНФРА-М, 2000. — 576 с.
16. *Ніколенко С. С.* Господарсько-політичний механізм сучасної ринкової економіки / С. С. Ніколенко, І. О. Пінчук. — Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. — 153 с.
17. *Чухно А.* Господарський механізм та шляхи його вдосконалення на сучасному етапі / А. Чухно // Економіка України. — 2007. — № 3. — С. 60–67.
18. *Кульман А.* Экономические механизмы / Кульман Анри ; пер. с фр. ; под общ. ред. Н. И. Хрустальной. — М. : АО Изд. группа "Прогресс-Универс", 1993. — 192 с.
19. *Гальчинський А.* Методологія складних систем / А. Гальчинський // Економіка України. — 2007. — № 8. — С. 4–18.
20. *Аверьянов А. Н.* Системное познание мира: методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. — М. : Политиздат, 1985. — 263 с.
21. *Мельник Л. Г.* Фундаментальные основы развития / Л. Г. Мельник. — Сумы : ИТД "Университетская книга", 2003. — 288 с.
22. *Мочерний С.* Синергетичний підхід в економічному дослідженні / С. Мочерний // Економіка України. — 2001. — № 5. — С. 44–51.
23. *Чайка Ю. М.* Дослідження взаємозв'язків складових структури національної економіки (на прикладі аналізу галузевої структури) / Ю. М. Чайка // Вісн. Криворіз. екон. ін-ту КНЕУ. — 2009. — № 2 (18). — С. 12–21.